

ZAHRADNÍ VÝSTAVY A VÝSTAVY BYDLENÍ V SOUČASNÉM NĚMECKU

GARDEN EXHIBITIONS AND HOUSING EXHIBITIONS IN GERMANY

Ing. arch. Lenka Štěpánková

Ústav urbanismu, Fakulta architektury, Vysoké učení technické v Brně

Poříčí 5, Brno, 639 00

e-mail: xastepankova@stud.fa.vutbr.cz

Klíčová slova:

Německo, urbanismus, zahradní výstavy, vzorové bydlení, revitalizace území

Keywords:

Germany, urbanism, garden exhibitions, housing exhibitions, urban renewal

Abstrakt:

Tradice zahradních výstav a výstav bydlení v Německu sahá až do 19. století a ve své dnešní podobě představují mezinárodní výstavy IGA a spolkové výstavy BUGA efektivní nástroj transformace rozsáhlých městských území. Pohled na jejich historický vývoj umožňuje srovnání, jak se tento urbanistický fenomén vyvíjel do své dnešní podoby na pozadí různých režimů. Zatímco v Německu je tento koncept i dnes dále rozvíjený, snahy o jeho přenos do jiných zemí od 60. let 20. století se setkaly pouze s dílčím úspěchem. Obtíže při adaptaci specifického urbanistického nástroje je možné hledat v rozdílech mezi společenskými a hospodářskými podmínkami v jednotlivých evropských státech.

Abstract:

Garden exhibitions and housing exhibitions in Germany are held in the form of international exhibition IGA and land exhibition BUGA and represent highly effective tool for transformation of large urban areas. With tradition stretching back to the 19th century their historical development enables comparison of different regime's attitude to the task of urban renewal. Today the concept of transforming the part of the city by the means of an exhibition seems to be well established in Germany and is even fostered further. Yet the attempts to transfer the same concept to other European countries made since the 1960s have been only partly successful. The explanation is sought in their different social and economical background.

Úvod

Cílem tohoto článku je poukázat na specifický urbanistický nástroj, který v dnešním Německu představuje organizace zahradních výstav a výstav bydlení na mezinárodní úrovni i na úrovni jednotlivých spolkových zemí. Shrnutí historického vývoje tohoto fenoménu a jeho zasazení do konkrétních společenských podmínek v průběhu 20. století umožňuje identifikovat některé z klíčových faktorů úspěšného využití výstav jako prostředku formování městského prostředí. Rozbor pokusů o aplikaci tohoto nástroje v jiných evropských zemích naznačuje, jaké jsou konkrétní společenské a ekonomické podmínky v dnešním Německu, které využití pořadatelství výstav jako urbanistického nástroje umožňují.

Výstavy jako prostředek tvorby městského prostředí

Zahradní výstavy a výstavy bydlení v současném Německu představují velmi efektivní nástroj tvorby městského prostředí využívaný při transformacích rozsáhlých území jako aktivizační i komunikační prostředek. Jejich dlouhá tradice a historický vývoj proto nabízejí mimo jiné příležitost ke srovnání, jakým způsobem přistupovaly k tvorbě městského prostředí v minulosti různé režimy a jakou váhu přisuzovaly moderní architektuře a principům moderního plánování. (*Poznámka: Němčina používá pro zahradní výstavy termíny *Gartenausstellung*, případně *Gartenschau*. Termín *Bauausstellung* znamená doslova „stavební výstava“ nebo „výstava (o) stavění. Vzhledem k intenzivnímu zaměření stavebních výstav na otázky bydlení je v tomto textu používán jako ekvivalent také výraz „výstava bydlení“.*) Mnohá urbanistická a architektonická řešení vzniklá v rámci zahradních a stavebních výstav byla ve své době na špičkové úrovni a dostalo se jim zasloužené mezinárodní pozornosti. Je proto pozoruhodné, že využití výstavní akce jako specifického nástroje k formování městského prostředí zůstává až do dnešní doby výlučně doménou Německa a v jiných zemích se jej přes učiněné pokusy nepodařilo plně implementovat. Pochopitelně i v jiných evropských zemích najdeme příklady úspěšných urbánní transformací realizovaných díky velkým mezinárodním akcím; známé jsou příklady Bruselu (Expo 1958), Barcelony (OH 1992) nebo nejnověji Londýna (OH 2012). Pouze v Německu jsou však zahradní výstavy IGA (Internationale Gartenbauausstellungen) a BUGA (Bundesgartenausstellungen, Bundesgartenschauen) pravidelně organizovány primárně za účelem revitalizace nebo přestavby části města. Přes společné historické kořeny se tento koncept zahradních výstav rozvinul pouze v západním Německu a až do sjednocení Německa nebyl uplatněný v jeho východní části. Stejně tak se ani přes mezinárodní ohlas a mnohé pokusy učiněné v tomto směru nestaly zahradní výstavy nebo festivaly regulérním a pravidelně využívaným nástrojem tvorby města v jiných západních zemích (Británie, Francie). Tento text hledá odpověď na otázku, jaké lokální faktory mohou být příčinou, že konkrétní urbanistický nástroj (v tomto případě zahradní výstavy a výstavy bydlení) je úspěšně používán v jedné zemi, zatímco pokusy o jeho aplikaci v jiných zemích se neseťkávají s dlouhodobým úspěchem. K vysvětlení slouží jednotlivé příklady z minulosti a podrobnější rozbor historického vývoje fenoménu výstav v německé společnosti.

Vývoj zahradních výstav a výstav bydlení

Historie zahradních výstav v Německu sahá do druhé poloviny 19. století, kdy se konaly první z nich (Erfurt 1865 a 1867, Hamburk 1869, Drážďany 1887). Významná výstava vzorového bydlení, jejímž dědictvím je unikátní secesní kolonie Mathildenhöhe, se uskutečnila v roce 1901 v Darmstadtu (Netzwerk IBA meets IBA, 2010, s. 18-21). Tyto první výstavy probíhaly zpravidla z iniciativy a pod patronátem osvíceného mecenáše z řad šlechty. S měnícími se poměry ve společnosti se na organizaci výstav postupně začaly větší měrou podílet profesní organizace a především města. Právě za výrazné organizační a finanční podpory města se v roce 1914 uskutečnila v Kolíně nad Rýnem ambiciózní výstava spolku Deutsche Werkbund, díky které město získalo rozsáhlý upravený park a stálý výstavní areál.

Po první světové válce se v řadě evropských zemí a v Německu obzvlášť dostala intenzivně do popředí otázka moderního bydlení a jeho dostupnosti. Postavení výstav bydlení v německé urbanistické tradici i vztah ke globální moderně na jedné straně a regionální architektuře na straně druhé dobře ilustruje příklad výstavby dvou vzorových obytných kolonií, realizovaných v meziválečném období ve Stuttgartu v rámci městského programu na podporu bytové výstavby. Sídliště Weissenhof vzniklo v roce 1927 v rámci výstavy Die Wohnung organizované spolkem Werkbund. Zde se zástupci stavebního průmyslu spojili s předními

architekty své doby, kteří byli nejen advokáty nových forem, ale i moderních technologických postupů (Joedicke, 2016). Výsledkem byla přesvědčivá a strhující ukázka kvalit současné architektury, a to navzdory skutečnosti, že finanční dostupnost takto realizovaného bydlení zůstala nenaplněnou ambicí. Odpovědí tradičně smýšlejících architektů se stala „kontravýstava“ Deutsches Holz für Hausbau und Wohnung, na jejíž přípravě se podílela také asociace, zastřešující zájmy zpracovatelů dřeva a podnikatelů v oblasti lesního hospodářství (Deutsche Forstwirtschaft). Domy vzorového sídliště Kochenhof byly stavěné tradičním způsobem, jejich vnitřní dispozice však vesměs reflektovaly moderní životní styl (Fülscher und Philipp, 2017, s. 82-83). Když byla výstava po pěti letech příprav v roce 1933 slavnostně zahájena, nezdráhal se ji k upevnění svého postavení propagandisticky využít nacistický režim. Právě svým intenzivně deklarovaným příklonem k tradiční a historizující architektuře však nacizmus tyto formy na dlouhou dobu diskreditoval a ještě dlouhá desetiletí po druhé světové válce tak byl v Německu za jediný správný styl v architektuře považovaný mezinárodní styl, vycházející z meziválečného funkcionalismu (Fischer, 2016, s. 264-265).

Obrázek 1: *Současná podoba vzorových sídlišť Weissenhof a Kochenhof*



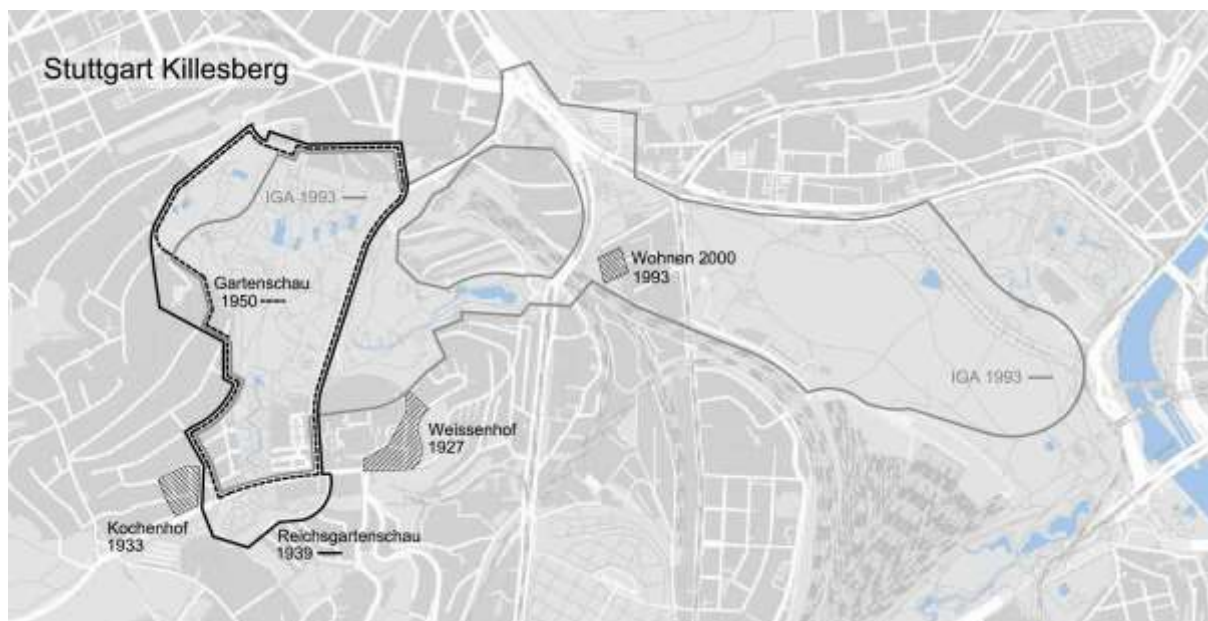
Zdroj: Štěpánková, 2019

Podobný souboj ideí jako v případě meziválečných kolonií Weissenhof a Kochenhof se odehrál ve větším měřítku v padesátých letech v Berlíně, rozděleném v té době na západní a

východní část. Reakcí na přestavbu východního Berlína v duchu socialistického realismu, jejíž součástí byla od roku 1951 výstavba monumentální Stalinallee (dnešní Karl-Marx-Allee) byla výstava INTERBAU (Internationale Bauausstellung) pořádaná v roce 1957 v západním Berlíně za účasti řady mezinárodně uznávaných architektů. Hlavní atrakcí výstavy byla výstavba vzorové čtvrti Hansaviertel (Hansovní čtvrť). Šlo o naprosto přesvědčivé zhmotnění modernistické vize ideálního města s jednotlivými domy rozmístěnými jako solitérní objekty v zeleni, s dostatkem volného prostoru pro rekreaci obyvatel. Podle Fischera (2016, s. 264-267) však existuje značný rozpor mezi významem projektu Hansaviertel v oblasti územního plánování a obrovskými náklady na jeho provedení, které prakticky znemožňovaly jeho opakování jinde. Před válkou byla Hansovní čtvrť zastavěná tradičním blokovým způsobem. Během války zde došlo k nucené výměně obyvatelstva a bombardování na sklonku války oblast prakticky srovnalo se zemí. Při výstavbě nové čtvrti nebyl zcela úmyslně brán ohled na původní strukturu a uliční síť; přeložky inženýrských sítí a sanace nepoškozených podzemních částí budov pak enormně navýšily náklady. Výše vynaložených finančních prostředků byla ospravedlnitelná právě a jedině v situaci, kdy výstavba nové čtvrti představovala především politické gesto; odpověď konkurující ideologii v čase eskalující studené války a současně definitivní rozchod s vlastní nepohodlnou minulostí. Skutečnost, že realizace neefektivních řešení z propagandistických důvodů není vlastní pouze totalitním a nedemokratickým režimům, představuje důvod k zamyšlení i východisko k obecnějším úvahám o smysluplnosti prezentace vzorových řešení a vztahu jejich ceny a hodnoty.

Pokud jde o kontinuitu územního plánování a architektonické tvorby v různých režimech, stojí za povšimnutí také případ dvou výstav uskutečněných v lokalitě Killesberg ve Stuttgartu. V roce 1939 se zde uskutečnila říšská zemědělská výstava Reichsausstellung des Deutschen Gartenbaues. Původně nezastavěná zanedbaná plocha na rozhraní několika městských obvodů byla rekultivovaná, dopravně napojená na město a vznikl zde rozlehlý park a stálý výstavní areál. Za války však byla lokalita kompletně zdevastovaná, haly byly už v roce 1940 proměněné ve sběrný tábor a park byl na konci války poškozený nálety. Poválečnou obnovu Killesbergu odstartovala opět výstava; tentokrát zahradní výstava Deutsche Gartenschau 1950. Stejně jako v roce 1939 byl hlavním architektem výstavy Hermann Mattern (Vroni, 2013, s. 123-144), členění výstavy na park a část s výstavními halami bylo prakticky totožné. Vidíme tedy kontinuitu urbanistického konceptu i organizačního rámce v odlišných režimech zprostředkovanou v tomto konkrétním případě osobou hlavního tvůrce. Současné výstavy IGA a BUGA odvozují svoje počátky od poválečných výstav, jejichž primárním cílem byla obnova válkou zničených měst. V roce 2001 vydaná publikace k 50. výročí (50 Jahre Bundesgartenschauen) označuje za vůbec první spolkovou zahradní výstavu Erste Bundesgartenschau Hannover 1951. Úspěšná výstava ve Stuttgartu v roce 1950 je v této souvislosti zcela opomenuta, přičemž její obdoba s předchozí výstavou v režii nacistického režimu se nabízí jako možné zdůvodnění.

Obrázek 2: Lokalita Killesberg ve Stuttgartu s vyznačením rozsahu zahradních výstav v letech 1939, 1950 a 1993 a vzorových sídlišť Weissenhof, Kochenhof a Wohnen 2000



Zdroj: vlastní zpracování, podkladové mapy OpenStreetMap dostupné z mapz.com

Zahradní výstavy i výstavy věnované bydlení mají v Německu podobně dlouhou tradici. Oba typy výstav pracují s velkým územím v rámci města, navíc měly ambici svůj záběr postupně rozšiřovat a shodně usilovaly o permanentní proměnu místa. Je proto pozoruhodné, že trvalo téměř sto let, než došlo k organickému prolnutí jejich agendy. Přestože se poválečné mezinárodní zahradní výstavy IGA svým názvem (Internationale Gartenbauausstellung) hlásily také ke stavebnictví, o výstavbu vzorového bydlení ve smyslu meziválečných výstav bydlení se rozhodně nejednalo. Důvodem mohlo být nalezení jiných komunikačních platforem, které výstavy bydlení nahradily (komerční veletrhy, televize, tisk). Můžeme také spekulovat, že dokud modernistický přístup k tvorbě města jednoznačně dominoval, potřeba prezentovat nová převratná řešení dočasně ustoupila do pozadí. Ke změně přístupu došlo se změnou paradigmat v oblasti tvorby města a územního plánování od 70. let 20. století, kdy modernistická vize města nezadržitelně erodovala a v územním plánování se objevovala nová důležitá témata. Se záchranou historického dědictví souviselo volání po obnově tradičních městských forem, boj za zlepšení životního prostředí přinesl odmítání masového automobilismu ve městech, energetická krize odstartovala poptávku po úspornějších budovách. Reakcí byla výstava IBA v Berlíně v roce 1987 (původně plánovaná na rok 1984), která se intenzivně zabývala možnostmi obnovy historického města (Fischer, 2016, s. 268-274). Ve Stuttgartu byla v roce 1993 v rámci výstavy IGA po dlouhé době opět realizovaná kolonie vzorových domů s názvem Wohnen 2000 (Bydlení 2000). Hlavním tématem této výstavy byly nové koncepty výstavby energeticky úsporných obytných domů; realizované na základě návrhů vzešlých z mezinárodní architektonické soutěže.

Obrázek 3: *Vzorové domy výstavy Wohnen 2000 realizované v rámci IGA 1993, současný stav*



Zdroj: Štěpánková, 2019

Od konce 90. let 20. století se výstavy v Německu více soustředily na území bývalé NDR, přičemž spíše než na hledání nových forem výstavby a tvorby města byl při výstavách v Magdeburgu (BUGA 1999), Postupimi (BUGA 2001), Rostocku (IGA 2003) a Geře (2007) důraz kladený na zlepšení městské infrastruktury a revitalizaci postindustriálních území, tedy čistě na implementaci konceptu, který se už dříve osvědčil ve městech v západním Německu. Nový směr ukázala výstava BUGA v Mnichově v roce 2005. Bylo při ní revitalizováno rozsáhlé území na místě bývalého letiště, kde v sousedství moderního veletržního areálu vznikla zcela nová rezidenční čtvrť Messestadt Reim zasazená do parkově upravené krajiny. Jinými slovy: poprvé byl funkční nástroj sloužící k transformaci městského prostředí, jakým se zahradní výstavy postupně staly, využitý nejen pro tvorbu veřejných prostor, ale jako katalyzátor pro navazující nebo souběžnou realizaci rozsáhlé rezidenční výstavby. Tento nový koncept se začal postupně prosazovat během následující dekády. Směr vývoje potvrdila také zatím poslední výstava BUGA Heilbronn 2019. V rámci dlouhodobého projektu revitalizace území, který má probíhat až do roku 2040, je v Heilbronn naplánovaná výstavba nové rezidenční čtvrti Neckarbogen pro 3 500 obyvatel. První obytné bloky byly realizované souběžně s přípravou výstavy; během výstavy byly v budoucích nebytových prostorách v parterech domů umístěné expozice, věnované převážně energetickým aspektům udržitelné výstavby a novým technologiím ve stavebnictví. Poprvé v historii výstav BUGA bydleli v domech už v době konání výstavy první nájemníci.

Obrázek 4: *Obytný soubor Messestadt Reim v Mnichově plánovaný a budovaný v návaznosti na BUGA 2005, současný stav*



Zdroj: Štěpánková, 2019

Obrázek 5: Bloky vzorových obytných domů při výstavě BUGA Heilbronn 2019



Zdroj: Štěpánková, 2019

Pokusy o využití výstav při tvorbě města v různých podmínkách

Na příkladu zahradních výstav a výstav bydlení v Německu lze dobře ilustrovat některé aspekty úspěšného i neúspěšného transferu ideí do jiného prostředí a jejich kompatibilitu a nekompatibilitu s různými politickými nebo hospodářskými systémy. Velký ohlas německých výstav v padesátých a šedesátých letech a jejich nesporný přínos k tvorbě a revitalizaci městských parků vedl k tomu, že od 60. let začaly být zahradní festivaly organizované také v jiných zemích. *(Poznámka: I když je v tomto textu s ohledem na německou terminologii převážně používán výraz výstava, vzhledem k dnešnímu charakteru těchto akcí s bohatým kulturním a sportovním doprovodným programem lépe vystihuje jejich podstatu označení Garden festival používané v Británii.)* Jako velké mezinárodní akce typu Expo pod záštitou BIE (Bureau International des Expositions) se konaly zahradní výstavy například v Rotterdamu 1960, Hamburku 1963 a 1973, Vídní 1964 a 1974, Paříži 1969, Amsterdamu 1972 a 1982. Ve Velké Británii proběhla série zahradních festivalů v 80. letech (Liverpool 1984, Stoke-on-Trent 1986, Glasgow 1988, Ebbw Vale 1990). Mimo Německo se však tyto akce nikde nestaly trvalou součástí pracovního arzenálu urbanistů a místních samospráv. Pozorujeme také, že zatímco v Německu je koncept zahradních výstav dále obohacovaný a rozvíjený, v jiných prostředích je pouze s větším či menším úspěchem implementovaný. Co tedy může být příčinou obtížné přenositelnosti tohoto konceptu?

Na konkrétních příkladech ze Stuttgartu (Weissenhof, Kochenhof a Killesberg) je zřejmé, že poválečné výstavy navazovaly po institucionální a realizační stránce na starší akce včetně těch organizovaných nacistickým režimem. Což ovšem platí i obráceně: ani třetí říše se nezdráhala přisvojit si osvědčené fungující postupy a propagandisticky je využít ke svým cílům. Jedním z hlavních důvodů, proč výstavy v Německu dlouhodobě fungují napříč různými politickými režimy, je jejich pevné ukotvení v hospodářském systému. Jednotlivé konkrétní akce jsou pochopitelně (a někdy zcela oprávněně) kritizovány za neefektivní vynakládání prostředků (Latsch, 2004), přesto však v zásadě existuje většinová shoda na kombinaci financování z veřejných peněz a soukromých zdrojů a na skutečnosti, že akce tohoto typu mají potenciál při dobré organizaci generovat dlouhodobý zisk pro všechny zainteresované strany. Dalším důležitým faktorem je specifické institucionální zázemí. V Německu mají na chod průmyslu

(včetně stavebnictví), hospodářství a potažmo i věci veřejných velký vliv profesní spolky, odborné asociace, obchodní komory a další organizace tohoto typu. Současné tyto instituce požívají značnou autoritu a mohou proto vykonávat i agendu, která v jiných zemích přísluší státní správě nebo samosprávě. Typickou ukázkou nepřenositelnosti některých řešení do jiných států může být zcela vážně a dobře míněný návrh, aby bylo v České republice vydávání stavebních povolení v rámci developersky realizovaného projektu výstavby nové městské čtvrti (sic!) svěřeno za tím účelem založené společnosti s ručením omezeným (Gero, 2018). Zahradní výstavy v Německu v tomto smyslu dozoruje několik takových organizací (Deutsches BUGA GmbH, Zentralverbands Gartenbau, Bundesverbands Garten-, Landschafts- und Sportplatzbau a Bundes deutscher Baumschulen). Pro vlastní pořadatelství konkrétní výstavy vzniká další samostatná společnost. Vzhledem k faktu, že Deutsche BUGA GmbH od pořadatelských organizací inkasuje za pořádání akce licenční poplatky, zaznívá příležitostně také kritika, že zahradní lobby na pořadatelství výstav vydělává za každých okolností (Trauthig, 2010).

Otázka přiměřenosti a vhodnosti financování z veřejných zdrojů vyvstává logicky jako další důležitý faktor, ovlivňující úspěšnost transferu konceptu do jiného prostředí. Vidíme, že v minulosti byla modelová řešení, která se zásadním způsobem zapsala do historie, někdy realizována za cenu výrazně vyšší, než byly původně plánované náklady (Weissenhof Siedlung ve Stuttgartu, Hansaviertel v Berlíně). Je proto legitimní se ptát – jsou vysoké náklady nutná daň za realizaci zcela nových, pokrokových řešení, která ukazují cestu? A pokud ano, jak vysokou cenu jsme ochotní z veřejných peněz zaplatit? Zahradní festival v Liverpoolu 1984 byl sice hodnocený jako úspěšný, pokud jde o revitalizaci území a s tím spojenou pozitivní publicitu města, na jeho celkovém hodnocení a neochotě v podobných projektech pokračovat v budoucnu se však podepsala nižší než očekávaná míra zapojení soukromého kapitálu a neochota centrální konzervativní vlády podílet se na financování projektu realizovaného labouristickým vedením města (Holden, 1989). V zemích, jako je Německo nebo Rakousko, kde se města a spolkové země tradičně na investicích do bytové výstavby i infrastruktury výrazně podílejí, je logicky postoj k financování festivalu jako rozvojového projektu jiný než v Británii.

Závěr

Z nastíněného rozboru vyplývá, že úspěšné využití zahradních výstav a výstav bydlení jako nástroje pro transformaci městského území v dnešním Německu nespočívá primárně ve schopnosti nalézt pro dané území výjimečné urbanistické, krajinářské nebo architektonické řešení. Z tohoto pohledu jsou při přípravě výstav uplatňovány víceméně univerzálně (přinejmenším v rámci Evropy) platné tvůrčí koncepty a řešení.

Co je však v případě Německa zcela specifické je společenský, ekonomický, politický a institucionální rámec, ve kterém jsou urbanistická řešení nalézána, prosazována a aplikována. Jako klíčová se jeví synergie následujících faktorů:

- 1) Dlouhá zahradní tradice, popularita zahradní tvorby a zájem o ni u široké veřejnosti
- 2) Stabilní institucionální zázemí výstav v podobě organizace, která disponuje příslušným know-how, dohlíží na standard akce a poskytuje podporu v přípravné fázi
- 3) Právní rámec a zvyklosti v obchodní sféře, umožňující bezproblémovou participaci soukromého a veřejného sektoru
- 4) Působení řady odborných a oborových spolků, asociací a organizací, které z pohledu veřejnosti i privátního sektoru dlouhodobě vystupují jako důvěryhodný partner a odborná autorita

- 5) Vysoká míra participace veřejnosti během procesu přípravy projektů zahradních výstav v současném Německu a obecně velké úsilí, vynakládané na dosažení konsenzu v plánovacím i rozhodovacím procesu
- 6) Dlouhodobý politický konsensus ve věci podpory rozvojových projektů ze strany městské samosprávy a státu

Všechny uvedené faktory, které stojí za úspěchem konceptu zahradních výstav a výstav bydlení jako nástroje a prostředku proměny městského území, svou podstatou naznačují, proč je velmi nesnadné mimo Německo tento fenomén reprodukovat. Současně ukazují, na jaké oblasti mimo sféru urbanistického plánování nebo krajinné a městské tvorby je nutné se při přípravě a realizaci velkých transformačních projektů v městském prostředí nutně soustředit.

Použité zdroje:

50 Jahre Bundesgartenschauen. Festschrift zur Geschichte und Zukunft der Bundes- und Internationalen Gartenschauen in Deutschland. 1. vyd. Redaktion Panten, Helga. Bonn: Deutsche Bundesgartenschau GmbH. 2001. s. 196

FISCHER, Karl Friedhelm. *Berlin's International Building Exhibitions 1957 and 1984/1987.* In: Exhibitions and the Development of Modern Planning Culture. London: Routledge. 2016. s. 261-276. ISBN 13: 978-1-138-24774-1

FÜLSCHER, Christiane and PHILIPP, Klaus Jan, 2017. *Stuttgart Architecture Guide.* 1st ed. Stuttgart: Avedition. 255 s. ISBN: 978-3-89986-264-5

GERO, Peter. *Hamburg, Německo.* In: Odborný seminář Jižní centrum, 3.10.2019, Brno. Záznam prezentace, m. 8:27 – 11:45. [online] 2018 [cit. 12. 8.2019] Dostupné online z: <https://www.youtube.com/watch?v=scrMO0PkUZw>

HOLDEN, Robert. British garden festivals: The first ten years. *Landscape and Urban Planning.* Vol. 18 (1), s.17-35. [online] 1989 [cit. 10. 7.2019] Dostupné z: [https://doi.org/10.1016/0169-2046\(89\)90053-4](https://doi.org/10.1016/0169-2046(89)90053-4)

JOEDICKE, Jürgen. *Weissenhofsiedlung Stuttgart.* 3. vyd. Stuttgart: Karl Krämer. 2011. s. 88. ISBN: 978-3-7828-0468-4

LATSCH, Gunther. Wahrheit auf Raten. *Der Spiegel.* 28/2004. [online] 2004 [cit. 10. 7.2019] Dostupné z: <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-31409962.html>

NETZWERK IBA meets IBA. Zur Zukunft Internationaler Bauausstellungen. Sborník příspěvků, 1. vyd. Berlin: Jovis und IBA Hamburg. 2010. 126 s. ISBN: 978-3-86859-073-9

TRAUTHIG, Julian. Verlustgeschäft Bundesgartenschau: Vielen Dank für die Schulden. *Spiegel* 19-04-2010. [online] 2010 [cit. 10. 7.2019] Dostupné z: <https://www.spiegel.de/wirtschaft/soziales/verlustgeschaeft-bundesgartenschau-vielen-dank-fuer-die-schulden-a-688895.html>

VRONI, Heinrich. *Hermann Mattern Gärten-Landschaften-Bauten-Lehre*. Leben und Werk. 2.vyd. Berlin: Universitätsverlag TU Berlin. 2013. 508 s. ISBN 978-3-7983-2526-5. Dostupné online z: <http://dx.doi.org/10.14279/depositonce-4820>

Poděkování

Výzkum výstavních areálů a veletržních areálů, ze kterého tento článek vychází, byl uskutečněný v rámci juniorského mezifakultního grantového projektu FA-FAST 5930 Charakteristiky evropských výstavních a veletržních areálů realizovaného v období 03/2019 - 01/2020 s finanční podporou VUT Brno.